

L'èpica en les cançons de gesta. Comparativa analítica entre la literatura hispànica i la francesa

Miquel Aguilar i Montero
Universitat de Lleida

RESUM

En l'article, es posen de manifest les diferències entre la cançó de gesta hispànica (*Cantar de Mio Cid*) i la francesa (*La cançó de Roland*), tot analitzant minuciosament els principals trets estilístics de l'epopeia franca per, posteriorment, havent contextualitzat ambdues obres en els seus respectius períodes històrics i literaris, contraposar-los a les característiques primordials de l'epopeia castellana. Seguint l'opinió del professor Martí de Riquer, veurem com dues obres que tenen un mateix marc comú de referència poden exercir de «crònica històrica» de maneres tan diferents.

RÉSUMÉ

Dans l'article, on met en évidence les différences entre la chanson de geste hispanique (*Cantar de Mio Cid*) et la française (*La chanson de Roland*), en analysant minutieusement les principales caractéristiques stylistiques de l'épopée franche pour, postérieurement, avaient mis en contexte toutes deux œuvres dans ses respectifs périodes historiques et littéraires, les opposer à les principales caractéristiques de l'épopée castillane. En suivant l'opinion du professeur Martí de Riquer, on pourra voir comme ces deux œuvres qu'ont le même cadre commun de référence peuvent exercer de «chronique historique» de modes si différents.

La més antiga cançó de gesta de tot Europa va ser redactada, a finals del segle XI i en francès antic, per un religiós normand anomenat Tuoldus,¹ abat de Fécamp. *La cançó de Roland*, amb quatre mil dos versos dividits en quasi tres-centes estrofes, s'ha convertit amb el pas del temps en la indiscutible epopeia nacional del poble franc i en la primera obra literària d'importància de la cultura francesa. L'historiador anglès William de Mal-

1.- Es dedueix l'autoria de l'obra arran del darrer vers del poema: «Fi de la gesta que Tuoldus declina» (la traducció és de J. Jubany). Tot i això, la utilització del verb *declinar* no se sap si fa referència a *composar* o a *copiar*, de manera que, per a la història de la literatura, *La cançó de Roland* ha romàs atribuïda a un autor anònim.

mesbury (c. 1080-1143), en la seva *Gesta regum anglorum*, deia que aquesta cançó de gesta ja la cantaven els soldats normands durant la batalla de Hastings,² l'any 1066, de manera que podem atribuir un origen molt més antic que el segle XI a una peça poètica de llarga extensió que narra fets històrics documentats de tres centúries enrere: l'emboscada que va patir l'exèrcit de Carlemany a mans de guerrillers navarresos a Roncesvalls.

La història real en què es basa *La cançó de Roland* va ocórrer el dia 15 d'agost de 778, quan l'exèrcit del futur emperador de la dinastia carolíngia tornava als seus dominis per sufocar dues revoltes ocasionales per l'absència d'efectius militars al país, ja que es trobaven a la Hispània musulmana. Segons les cròniques de l'època, com ara la *Vita Karoli Magni*, d'Eginhard (c. 775-840),³ l'aleshores rei franc Carlemany es va dirigir a Saragossa per auxiliar el governador de la ciutat, Suleiman al-Arabi, que s'havia rebel·lat contra l'autoritat d'Abderraman I, el primer emir independent de Còrdova. El governador musulmà havia promès a Carlemany la plaça de Saragossa en cas que li oferís el seu suport, però, en haver-hi arribat amb un exèrcit tan nombrós, Suleiman al-Arabi es va negar a lliurar la ciutat tement una traïció per part del seu aliat cristià, que finalment va decidir posar setge a Saragossa. Al cap de poc d'establir-se als afores de la ciutat fortificada, Carlemany va rebre la notícia que el seu regne estava patint duríssims atacs per part dels saxons del nord i, aprofitant l'absència d'exèrcit, la regió d'Aquitània havia iniciat una revolta contra seu. Així, Carlemany va aixecar el setge de Saragossa i va emprendre el retorn a la seva pàtria, no sense saquejar la ciutat de Pamplona de tornada, provocant la fúria de les tribus navarreses establertes a les zones muntanyoses del país. Durant la travessia dels Pirineus, de tornada a casa, la rereguarda de l'exèrcit franc, formada per uns vint mil soldats i comandada per Roland, nebot del rei i prefecte de la Marca de la Bretanya, va patir una emboscada per part d'aquelles tribus. La historiografia actual encara dubta del resultat de la batalla i, de fet, reconeix no saber amb exactitud qui eren els integrants dels atacants: d'una banda, s'especula la possibilitat que fos una coalició de navarresos i musulmans, descontents amb el saqueig de Pamplona; de l'altra, es creu en la possibilitat que fos un complot dels mateixos aquitans que s'havien revoltat amb l'ajuda de tribus vascones d'ambdues vessants del Pirineu.

La cançó de Roland, una derrota reconvertida en gesta

La intencionalitat més immediata de *La cançó de Roland* és eminentment política, tenint en compte que els fets reals en què es basa van suposar un cop molt dur per a la imatge del rei dels francs, Carlemany. La seva maquinària propagandística, poc després d'ocórrer l'emboscada a Roncesvalls, ja va provar d'alterar la veritat i ocultar la vergonyosa derrota patida pel totpoderós exèrcit franc, l'embrió del futur Imperi romanogermànic. La narració dels fets, d'altra banda, va perviure en el si de la literatura oral, que al llarg dels segles va anar transformant allò que realment va succeir en allò que més interessava que

2.- Que va enfrontar el darrer monarca d'origen saxó a les illes Britàniques amb el duc Guillem de la Normandia, futur rei Guillem I el Conqueridor.

3.- Monjo i historiador franc sota l'autoritat de Carlemany, de qui va ser el biògraf oficial.

hagués succeït (o, més aviat, en allò que es volia fer creure que havia succeït). La crònica d'Eginhard, completada abans de l'any 830, va ser l'inici d'un maquillatge polític necessari en ple segle IX per contenir les probables revoltes de moltes de les regions conquerides pels francs, desitjoses d'endevinar una esclatxa en el poder del seu sobirà per alçar-s'hi en contra. Entre els segles IX i XI, en què *La cançó de Roland* va ser transcrita, l'imaginari popular va fer la resta i va convertir la derrota de Roncesvalls a mans d'un grup de muntanyencs sense formació militar en tota una gesta, un episodi heroic que va acabar amb la vida del no menys heroic nebot del rei i de molts valents soldats que s'enfrontaren, en evident inferioritat numèrica, no a navarresos molestos pel pillatge dels francs, sinó a més de quatre-cents mil musulmans ansiosos de derrotar la fe catòlica i propagar-se arreu d'Europa amb la religió de Mahoma.⁴ Tal com anota Isabel de Riquer, «l'arribada a Espanya de Carles, rei dels francs, en resposta a la petició d'ajut dels governadors àrabs de Girona, Barcelona i Vall de l'Ebre pogué ser dissimulada, i la seva importància alterada, per les fonts oficials carolines, però no succeí igualment amb la derrota de la reraguarda franca el 15 d'agost de l'any 778. El desastre de Roncesvalls no pogué ser amagat i ni tan sols minimitzat, com fou la primera intenció dels cronistes carolins, els quals, en vida de Carlemany, amb els saxons i els aquitans prestos sempre a la rebel·lió, no informaven sobre res que pogués macular els èxits de l'emperador».⁵

El poema comença atribuint a Carlemany la reconquesta de tota la península Ibèrica als musulmans tret de la ciutat de Saragossa, governada per Marsili, que és l'única plaça forta que encara es resisteix a la croada cristiana iniciada set anys enrere: «Carles, el rei, el nostre emperador magne, / set anys sencers ha hostilitzat Espanya; / la terra altívola, fins al mar l'ha ocupada; / ja cap castell al seu davant no s'alça; / no queden murs ni ciutats per abatre, / tret Saragossa, que és dalt d'una muntanya. / El rei Marsili la té, que Déu no ama; / creu en Mahoma i a Apol·lí fa pregàries. / De rebre mal no podrà preservar-se».⁶ Un cop exposada la situació, el narrador descriu el consell convocat pel rei Marsili i el suggeriment del cavaller Blancandrí, consistent a afalagar el rei franc i lliurar-li tresors, hostatges i promeses de vassallatge i conversió al cristianisme, tot plegat perquè l'exèrcit torni al seu país i no ataqüi la ciutat de Saragossa. Això fou exposat a Carlemany per part del mateix Blancandrí, actuant en qualitat d'ambaixador; el rei dels francs, al seu torn, va decidir que calia designar un ambaixador cristià per negociar els termes de la rendició amb Marsili. En aquest punt del poema, sorgeix la problemàtica que permetrà el desenvolupament dels fets i conduirà la història a un tràgic final: Carlemany nomena ambaixador seu a Ganeló per suggeriment de Roland, que n'és el fillastre i el considera el cavaller més assenyat i prudent de la cort franca, l'únic capaç de dur a terme satisfactòriament l'entrevista amb el rei Marsili. El vell Ganeló, confonent les intencions del seu fillastre Roland, li retreu que l'envii a una mort segura (segons afirma, tots els ambaixadors que es presenten davant de

4.- No podem obviar, en aquest punt, que el faraó Ramsès II el Gran, en el *Poema de Pentaur*, ja havia fet ús de la falsa propaganda per evitar que la seva imatge com a líder es debilités després de la derrota (o la treva) a Qadesh, on es va enfrontar a l'exèrcit hitita.

5.- I. de Riquer, «Presentació», a *La cançó de Roland*, Barcelona, Quaderns Crema, 1992 (1984), col·l. «Biblioteca mínima», núm. 11, p. 7.

6.- *La cançó de Roland*, traducció de J. Jubany, Barcelona, Quaderns Crema, 1992 (1984), col·l. «Biblioteca mínima», núm. 11, v. 1-9.

Marsili perden la vida) i jura venjar-se'n: «“Cavallers francs — diu l'emperador Carles—, / trieu-me el noble, dels de la meva marca, / que al rei Marsili portarà el meu missatge.” / “Ell — diu Roland—, Ganeló, el meu padrastré.” / Diuen els francs: “Farà bé la comanda; / no hi ha ningú més caut entre nosaltres.” / Ganeló, el comte, molt irat va mostrar-se; / del coll va treure's les grosses pells de marta; / sols en brial de seda va quedar-se. / Té els ulls brillants, molt altiva la cara; / gentil té el cos i les espatlles amples: / apar tan bell que tots els pars l'esguarden. / Diu a Roland: “Tu, foll, per què tens ràbia? / Prop sap tothom que sóc el teu padrastré, / i has decidit a Marsili enviar-me! / Mes, si Déu vol donar-me'n la tornada, / te n'haig de fer una de tan contrària / que et durarà per totes tes anyades”».⁷ El furiós Ganeló accepta a desgrat la missió encomanada pel seu rei, tot dient que «“a Saragossa toca anar-me'n tost. / Sé que, al qui hi va, li neguen el retorn”».⁸ Amb tot, aviat parteix cap a la cort del rei Marsili, on els esdeveniments no s'adequaran gens als seus temors, sinó que resultaran perjudicials per a tot el conjunt dels homes de Carlemany.

El cavaller Blancandrí i el rei Marsili, ja a la ciutat de Saragossa, ben aviat aconseguen trobar el punt feble de l'ambaixador franc: el profund odi que, sobtadament, sent pel seu fillastre Roland. Així, el rei Marsili pacta la mort del prefecte de la Bretanya a canvi que Ganeló l'ajudi a exterminar la rereguarda de l'exèrcit franc en travessar els Pirineus de tornada a casa. Blancandrí i Marsili exposen a Ganeló tots aquells aspectes de la fictícia rendició que suposadament estan disposats a assumir i l'envien novament al costat de Carlemany acompanyat d'hostatges i tresors com a prova de submissió, fidelitat i vassallatge. Durant la conversa que mantenen Ganeló i el rei musulmà, diu aquest darrer: «“Bon Ganeló —li digué el rei Marsili—, / com podré jo prendre a Roland la vida?” / Féu Ganeló: “Jo us ho puc dir. Oïu-me. / Quan serà el rei als ports més alts de Sícera, / la rereguarda haurà perdut de vista. / Hi haurà el nebot Roland, comte bel·líger, / amb Oliver, del qual tant es refia. / Vint mil francs formen la seva companyia. / Doncs, si amb cent mil pagans els envestíeu / i aquests primers de sobte els combatien, / la gent de França rebrà danys i ferides. / Ho heu de saber: sofrireu matadissa. / Nova batalla doneu-los de seguida: / de l'una o l'altra, Roland no haurà fugida. / Així haureu fet gentil cavalleria; mai més no tindreu guerra en tota vostra vida”».⁹ Aquest darrer vers pren sentit si tenim en compte que Ganeló, prèviament, havia assegurat a Marsili que Roland, la mà dreta de Carlemany, era el qui l'empenyia a la guerra i, alhora, el qui havia planificat la campanya contra els feus musulmans de la península Ibèrica. A banda de prometre-li la mort del seu repudiat fillastre, Marsili també ofereix al traïdor Ganeló grans riqueses a canvi de la seva intervenció contra qualsevol moviment o intent d'auxili de Carlemany, que havia de comandar el gruix del seu exèrcit a través dels difícils ports muntanyencs del Pirineu.

Un cop decidida la retirada d'Hispania per part de l'exèrcit franc, satisfet davant de la voluntat de rendició i submissió dels musulmans, Carlemany demana consell als seus nobles més propers per decidir qui ha de guiar la ressaga (sens dubte, l'indret més perillós de l'organització de les tropes). En aquest punt i tenint en compte la traïció ordida amb els enemics saragossans, Ganeló es venja del comte Roland recomanant-lo per a aquesta

7.- *Op. cit.*, v. 274-291.

8.- *Op. cit.*, v. 310-311.

9.- *Op. cit.*, v. 580-595.

difícil missió, de la mateixa manera que havia succeït amb la designació d'ambaixador: «“Senyors barons —diu l'emperador Carles—, / vegeu els ports, les angostes collades. / Trieu-me aquells que han d'anar a rereguarda.” / Diu Ganeló: “Roland, el meu fillastre: / cap més baró no té tant de coratge”».¹⁰ Roland, a diferència del seu padrastrre, accepta el repte amb la dignitat d'un dels més honorables paladins de la cort carolíngia i retreu el temor que Ganeló havia mostrat en ser designat ambaixador, tot dient: «“Arri, brivall, malvat de vil llinatge! / Que el guant a terra em cauria et pensaves / com et va caure el bastó davant Carles?”».¹¹ L'autor ens mostra, amb aquest episodi, un dels trets distintius propi del codi cavalleresc que defineix a la perfecció el personatge de Roland: la valentia, de vegades, però, portada al límit de la temeritat, tal com es veurà en el desenllaç. Seguint el fil de la narració, les tropes de Carlemany emprenen la retirada i, havent escoltat el so de «mil clarons»,¹² el comte Oliver, fidel company de Roland, sospita que els musulmans es preparen per a la batalla: «Digué Oliver: “Senyor company, jo crec / que amb sarrains podrem batalla fer”».¹³ Per tal de comprovar-ho, «Oliver s'ha enfilat dalt d'un puig alterós; / mira a la dreta, vers un comal herbós: / veu els pagans venir en gran munió. / Crida llavors Roland, son companyó: / “Veig que d'Espanya ens ve un gran esvalot, / molts blancs aubergs, molts elms fent resplendor. / Als nostres francs, els faran un gran tort. / Ganeló ho sap, el fals, el traïdor, / que ens va triar davant de l'emperador.” / “Calla, Oliver! —respon Roland, el pros—, / és mon padrastrre, no en diguis cap més mot”».¹⁴ El comte Oliver explica als soldats francs que ha vist cent mil sarrains disposats a donar-los mort i, tot seguit, demana a Roland que toqui el seu olifant perquè el gruix de l'exèrcit, que ja es troba dalt d'un port dels Pirineus, sense contacte visual amb la rereguarda, pugui socórrer-los; el comte Roland, temerari, s'hi nega: «[...] “Faria com un foll: / a França, dolça, perdria el meu renom. / Daré, seguits, amb Durandall¹⁵ grans cops, / n'ensagnaré la fulla fins a l'or”»¹⁶ i també «[...] “A Déu ni sigui grat / per els meus parents per mi siguin blasmat, / que per mi incorri França, dolça, en viltat. / No! Jo em batré ben fort amb Durandall, / la bona espasa cenyida al meu costat: / tots en veureu el ferro ensangonat. / Els pagans, falsos, per llur dany s'han trobat. / Tots, jo is ho juro, a la mort s'han lliurat”».¹⁷

L'immens exèrcit de Marsili es llença sobre la rereguarda franca, amb Roland i Oliver al capdavant, i comença un combat de conseqüències nefastes per a totes dues formacions. Diu l'autor: «El combat és feixuc i tremend. / Lluiten Roland i Oliver de valent,

10.- *Op. cit.*, v. 740-744.

11.- *Op. cit.*, v. 763-765.

12.- *Op. cit.*, v. 1004.

13.- *Op. cit.*, v. 1006-1007.

14.- *Op. cit.*, v. 1017-1027.

15.- Durandall és l'espasa de Roland, de la mateixa manera que Excalibur era la del rei d'Artús. Tot i que Durandall no té els atributs místics de l'anterior, continuem veient el recurs de batejar les armes dels herois literaris per dotar-les d'una importància superior. En el cas de Durandall, va ser lliurada a Roland de mans del mateix Carlemany i l'ajuda en totes les seves conquestes: Anjou, la Bretanya, Poitou, el Maine, Normandia, Provença, Aquitània, Llombardia, la Romània, Baviera, Flandes, Borgonya, la Pullània, Constantinoble, Saxònia, Escòcia, Islàndia, Galles i Anglaterra (vegeu v. 2322-2334).

16.- *Op. cit.*, v. 1052-1056.

17.- *Op. cit.*, v. 1062-1069.

/ més de mil cops va repartint Turpí de Reims, / els dotze pars¹⁸ no s'encanten pas gens / i tots els francs lluiten conjuntament. / Moren pagans a milenars i a cents: / només se salven els que fugen corrents; / vulguin-ho o no, tots hi deixen llur temps. / Els francs hi perden els millors combatents; / no reveuran llurs pares ni parents / ni Carlemany, que als ports n'està pendent. / A França esclata una tempesta ingent: / hi ha tempestat de trons i vent, / pluges i pedra desmesuradament; l'un rere l'altre, els llamps cauen de ferm. / Un terratrèmol és això realment».¹⁹ Finalment, veient com s'anava perdent el combat sense remei davant la superioritat numèrica de l'enemic, el comte Roland es decideix a fer sonar l'olifant per avisar de l'atac a la resta de l'exèrcit i al mateix Carlemany. Ara és Oliver, però, el qui li retreu que hagi trigat tant a prendre la decisió, ja que el combat està del tot perdut, i acusa Roland de covardia: «Més val mesura que no sobergueria. / Els francs són morts per vostra lleugeria; / mai més a Carles no retrem vassallia. / Creient-me a mi, l'emperador hi seria / i aquest combat guanyat i fet tindriem / i, el rei Marsili, o pres o mort l'hauríem. / Per mal hem vist, Roland, vostre heroisme! [...] S'acaba avui nostra lleial companyonia: / abans del vespre, la departença serà terrible»;²⁰ poc abans ja li havia dit, en referència a tocar l'olifant per demanar ajuda a Carlemany: «Quan jo us ho deia, vós no en fèieu cabal; / no ho fareu ara amb ma conformitat; / i, si el corneu, per valor no serà. / Si ja teniu tots dos braços sagnants!».²¹ Quan Roland fa sonar l'olifant i Carlemany l'escolta des del capdamunt dels ports, ja és massa tard: els francs han anat morint a mans dels sarraïns ràpidament, tot i la forta resistència oposada, i aviat els tocarà el torn als comtes Roland i Oliver.

Oliver mor a mans del cavaller musulmà Marganices, un dels dotze pars de Marsili: «El Marganices cavalca un cavall sor; / dels esperons d'or pur el broca fort, / toca Oliver pel darrere en ple dors, / li el blanc ausberg l'esquinça dintre el cos. / Lascona surt pel mig del pit del pros. / Després li diu: "Heu rebut un bon cop!" / [...] Oliver sent que la mort se l'enduu. / Amb Altaclara, l'acer de la qual luu, / colpeja Marganices damunt l'elm d'or agut. / Flors i cristalls daltabaix han caigut, / li talla el cap fins al dentat menut, / sacseja el cop i, ben mort, l'ha abatut. / Després li diu: "Pagà, malhages tu!" / [...] Crida després Roland en son ajut. / [...] Diu a Roland, el seu amic i par: / "Senyor company: veniu al meu costat: / amb gran dolor, ens hem de separar».²² El comte Roland veu com Oliver agonitza al camp de batalla i finalment mor, debilitat per la pèrdua de sang i les moltes ferides causades pels enemics, especialment el par Marganices, que li ha travessat el cos amb una llança. Roland es desmaia i es lamenta molt per la pèrdua de l'amic Oliver, però, quan es refà, mata en uns segons una vintena de sarraïns. En aquests moments finals de la

18.- Tant l'exèrcit franc com el sarraí compten amb la presència dels dotze pars del regne, els millors cavallers de cadascun dels dos exèrcits alhora que els consellers més propers als seus respectius reis. L'antítesi entre els pars de França i els pars musulmans repeteix el tòpic tan propi de la literatura èpica en què, de manera totalment maniquea, cada bona acció o cada heroi de bon cor ha d'enfrontar-se amb el seu contrari.

19.- *Op. cit.*, v. 1412-1427. En els darrers versos del fragment, el poema relaciona els esdeveniments humans amb les forces de la natura, una característica molt identificada amb el Romanticisme, però que ja apareixia anteriorment, tot i que, en la seva aplicació romàntica, aquest lligam tan estret entre l'home i la natura s'esdevé més aviat en l'àmbit emocional, psicològic, a diferència del text extret de *La cançó de Roland*.

20.- *Op. cit.*, v. 1725-1736.

21.- *Op. cit.*, v. 1708-1711.

22.- *Op. cit.*, v. 1943-1977.

batalla, a banda del prefecte de la Bretanya, només resten dos cavallers de l'exèrcit franc, que són l'arquebisbe Turpí de Reims i Gualter de l'Hum, que està ferit de mort: «Roland, el comte, és un noble guerrer, / Gualter de l'Hum és molt bon cavaller / i l'arquebisbe un prohom i un expert».²³ En haver mort els dos darrers i poc després de la fugida de les hosts musulmanes, que s'han adonat que l'exèrcit de Carlemany està tornant per auxiliar la seva rereguarda, Roland se sent tan malferit que es disposa a morir. L'autor descriu com l'heroi confessa a Déu els seus pecats, s'ajau sota un pi de cara als enemics que fugen i agafa l'olifant i l'espasa perquè «[...] Carles digui, i tots els qui amb ell van, / que el gentil home va morir conquistant».²⁴ Quan Carlemany arriba al lloc de la batalla, ja és massa tard, i l'única cosa que pot fer és venjar els morts tot perseguint les tropes sarraïnes que els han massacrat; el rei dels francs emprèn la persecució i extermina a tots els musulmans a la riba del riu Ebre, molt a prop de Saragossa, ciutat que acaba conquerint per castigar l'engany del rei Marsili i Blancandri. *La cançó de Roland* finalitza amb el procés judicial contra Ganeló, acusat de traïció, i la seva mort.

L'epíleg diu així: «Quan Carlemany hagué fet sa justícia / i hagué esclarit la seva immensa ira / i Bramimonda hagué dut al baptisme, / caigué la nit: s'havia clos el dia. / Dintre la cambra voltada el rei dormia; / sant Gabriel de part de Déu el crida: / “Carles, les hosts del teu imperi avisa. / Vés-te'n per força a la terra de Bira / a ajudar el rei Vivian, que és a Imfa, / a la ciutat, que els pagans assitien: / els cristians et reclamen i et criden.” / L'emperador, per re anar-hi voldria: / “Déu! — digué el rei —, que penosa és ma vida!” / Plora pels ulls i la barba s'estira».²⁵ Aquesta cloenda, a mode de final obert, referma la imatge de Carlemany com a representant del cristianisme a Europa, assot dels infidels i governant magnànim disposat sempre a ajudar els altres. La matèria carolíngia (de manera similar a la matèria artúrica a l'Anglaterra normanda) va esdevenir una plataforma política molt ben acceptada pel poble per reafirmar els Capet, successors de la dinastia carolíngia, com a sobirans de França, potenciant-ne aquesta imatge de religiositat (contacte directe amb l'arcàngel sant Gabriel), bel·licositat (defensors del cristianisme a ultrança i en contra de les conquestes de l'Islam) i supremacia (poder sobre la resta dels reis d'Europa, que el necessiten i el requereixen com a senyor o aliat).

La reconquesta de l'Al-Àndalus musulmana

La Castella del tombant del segle XII al XIII estava immersa en ple procés de reconquesta dels territoris que, cinc-cents anys abans, els musulmans havien ocupat creuant l'estret de Gibraltar i estenent-se arreu de la península Ibèrica. L'expansió àrab va arribar a les portes d'Europa a principis del segle VIII, en haver-se completat la conquesta del nord de l'Àfrica fins a l'oceà Atlàntic i amb uns conflictes polítics a la Hispània visigoda que, de cara als interessos sarraïns, propiciaven un estat de guerra civil que desestabilitzava l'ordre intern del país. D'ençà de la mort del rei Witisa, l'any 710, i de l'ascens al tron

23.- *Op. cit.*, v. 2066-2068.

24.- *Op. cit.*, v. 2362-2363.

25.- *Op. cit.*, v. 3988-4001.

visigot de Roderic, que usurpà la corona a Agila II, fill i hereu del difunt monarca, Hispània se submergí en una espiral d'enfrontaments entre els partidaris de l'un i els de l'altre. Aquesta avinentesa va ser aprofitada pel governador de Tànger, el berber Tariq ibn Ziyad, que va creuar l'estret de Gibraltar el 27 d'abril de 711 i va establir un primer campament militar a l'actual Algecires amb un contingent de set mil soldats. Cap a mitjan mes de juliol, el rei Roderic va dirigir un exèrcit fins a la base sarraïna i, en el decurs de la batalla de Guadalete, el seu exèrcit va ser derrotat i ell va morir en combat. Arran d'aquest fet, la conquesta musulmana de la península Ibèrica va resultar molt més fàcil. Sense resistència i amb el suport dels partidaris d'Agila II, que veien en els sarraïns la possibilitat d'un canvi de govern que els deslliurés de l'opressió patida fins aleshores, les tropes musulmanes de Tariq ibn Ziyad van ocupar ràpidament el sud d'Hispània: Còrdova, Granada, Màlaga, etc. L'any 712, Musa ibn Nusair, virrei del nord de l'Àfrica i sobirà de Tariq ibn Ziyad, va prendre al seu càrrec l'exèrcit invasor i, aportant-hi divuit mil soldats més, va conquerir les ciutats de Medina i Sevilla; l'any següent, el 713, el poder dels musulmans s'estenia fins a Mèrida i Toledo, capital del regne visigot. L'any 714, Musa ibn Nusair ja controlava Saragossa i Lleida, des d'on es dirigí cap a la serralada Cantàbrica, tot conquerint Lleó, Zamora i Lugo. L'any 716, un cop completada l'ocupació de quasi tota la península Ibèrica, que passà a anomenar-se Al-Àndalus, el virrei Musa ibn Nusair i el governador Tariq ibn Ziyad van ser cridats a Damasc, capital del califat omeia, on el primer va morir assassinat. La capital d'Al-Àndalus va ser establerta a la ciutat de Còrdova, des de la qual s'acabà de completar l'expansió territorial amb la caiguda de Barcelona, Osca i Pamplona, l'any 719; Narbona, l'any 720,²⁶ i l'intent de conquerir el regne merovingi de la Gàl·lia. L'any 732, durant la batalla de Tours, l'exèrcit sarraí va ser derrotat pel cabdill franc Carles Martell (686-741),²⁷ de manera que les ànsies expansionistes musulmanes cap a l'Europa central van quedar enrere en benefici d'una major estabilitat als territoris andalusins.

A partir del 716, els darrers visigots contraris a l'ocupació àrab d'Hispània es refugien en les zones més muntanyoses del nord de la península, on els sarraïns mai van arribar a imposar la seva sobirania. El cabdill àstur Don Pelai va fundar, l'any 718, el Regne d'Astúries, amb capital a Cangas d'Onís, cosa que motivà una reacció musulmana que desembocaria en la batalla de Covadonga de l'any 722. Aquesta va ser la primera victòria goda contra els invasors musulmans i ha estat considerada l'inici de la reconquesta, que no va finalitzar fins a l'any 1492. De fet, la victòria de Don Pelai a la batalla de Covadonga va permetre que el Regne d'Astúries comencés a incorporar nous territoris als seus reduïts dominis inicials. Els regnats de Favila (737-739), Alfons I el Catòlic (739-757) i Fruela I el Cruel (757-768) es corresponen a l'expansió inicial del regne asturià, que conquereix

26.- Aquesta ciutat es perdrà l'any 759, reduint a zero les possessions i conquestes sarraïnes més enllà dels Pirineus.

27.- Va ser fill il·legítim de Pipí II el Jove, majordom de palau (primer ministre) del rei merovingi Thierry II. En morir el seu pare, heretà el càrrec i començà un seguit de guerres amb altres aristòcrates francs per assumir majors cotes de poder, fins al punt que acabarà sent ell mateix el qui designarà els reis que han d'ocupar el tron de França. L'any 737, reforçat per la derrota infligida als musulmans cinc anys enrere, s'autoproclama sobirà dels francs, tot i que de manera il·legal. Els seus fills, Carloman i Pipí el Breu, continuaran la seva tasca unificadora del regne sota la sobirania de Xilderic III, però no serà fins a l'any 751 que un membre de la dinastia carolíngia, concretament Pipí el Breu, esdevingui oficialment rei dels francs. El seu nét Carlemany va arribar a ser proclamat emperador del restaurat Imperi romà d'occident (o Imperi romanogermànic) el dia de Nadal de l'any 800.

la regió de Galícia i el nord de l'actual Portugal, l'any 740; la ciutat de Lleó, l'any 754, i els territoris de la Rioja. L'any 798, el rei Alfons II el Cast (c. 760-842), que trasllada la cort a Oviedo, ocupa la ciutat de Lisboa i referma les seves posicions a Galícia, Castella i Lleó. El darrer monarca d'Astúries, Alfons III el Magne (c. 848-910), va conquerir les ciutats de Coïmbra i Porto, va repoblar les zones frontereres i va dividir el regne entre tres dels seus fills, tot i que, l'any 924, Fruela II (c. 875-925) el reunificaria sota el nou Regne de Lleó, que s'expansionarà fins a l'actual Extremadura i s'enfrontarà en nombroses ocasions amb un altre territori cristià del nord de la península, el Regne de Navarra, fundat per Ènec Arista, l'any 810, com a escissió de la Marca Hispànica instituïda per Carlemany en els territoris actualment ocupats per Catalunya, l'Aragó, Navarra i Andorra. El Regne de Castella, d'altra banda, neix també d'una escissió, però en aquest cas del Regne de Lleó i arran del repartiment de l'herència de Ferran I el Gran, l'any 1065. Aquesta decisió motivarà els fets narrats al *Cantar de Mio Cid* i que tot seguit s'exposaran.

El rei Ferran el Gran va repartir entre els seus tres fills les corones de Castella, per a Sanç; Lleó, per a Alfons, i Galícia, per a Garcia. Aquest darrer va ser el primer a perdre el regne, ja que els seus dos germans, l'any 1071, s'uniren contra ell i es repartiren l'actual Galícia i la meitat septentrional de Portugal, territoris sobre els quals governava Garcia I. L'any següent, però, Sanç II el Fort va atacar el regne del seu germà Alfons VI el Brau, que es va veure obligat a fugir, de manera que l'usurpador va apropiarse dels territoris inicialment repartits entre tots els germans. Sanç II, tot i això, no va gaudir mai del vistiplau dels lleonesos, per la qual cosa, poc després d'ocupar el tron, el dia 6 d'octubre de 1072, va morir assassinat a mans del noble Bellido Dolfos.²⁸ En tornar als seus territoris ja recuperats, Alfons VI va annexionar-hi Àlaba, Biscaia i Guipúscoa, proclamant-se emperador l'any 1077. D'altra banda, l'any 1085, aprofitant un reclam d'ajuda per part del rei musulmà de Toledo,²⁹ Alfons el Brau va ocupar la ciutat per poder assetjar els territoris sarraïns del sud peninsular. Poc després, amb la incursió dels almoràvits de Iusuf ibn Tashfin,³⁰ entre els anys 1086 i 1102, l'Islam va aconseguir aturar els regnes cristians que els fustigaven des del nord.

28.– Amb aquest nom es coneix el suposat magnicida que hauria assassinat el rei Sanç II de Castella i Lleó, usurpador del tron del seu germà Alfons. Diverses teories de la historiografia actual donen suport a aquesta o a d'altres versions dels fets, com ara que el rei fou abatut per error per la seva pròpia guàrdia o, potser amb més fonaments, que la seva germana Urraca, senyora de Zamora, n'ordenà l'assassinat perquè veia perillar el seu senyoriu, mentre que el conservaria del cert sota la sobirania del seu altre germà, Alfons VI.

29.– Cal entendre les relacions entre els regnes cristians i musulmans de l'època no com una contínua guerra per conquerir o reconquerir, sinó com una relació diplomàtica en què, segons els interessos econòmics i polítics dels uns i dels altres, els pactes, les traïcions, la submissió i la rebel·lió se succeïen independentment de factors com la raça o la religió. Era freqüent, per exemple, que alguns reis de taifes demanessin ajuda als cristians a canvi de diners per tal de sufocar una revolta, contrarestar els efectius militars d'un rei musulmà rival, etc.

30.– Soldats i integristes religiosos que, entre els segles XI i XII, van conquerir bona part de l'Àfrica occidental i la meitat meridional de la península Ibèrica, a la qual van accedir arran de la petició d'ajuda dels reis de taifes musulmans, que veien com els regnes cristians del nord havien reduït Al-Àndalus a menys de la meitat del que havia estat. Els almoràvits, en comprovar la riquesa de la terra d'Al-Àndalus i la relaxació religiosa dels seus dirigents van decidir prendre'n possessió.

Rodrigo Díaz de Vivar, heroi del llevant peninsular

El qui passaria a la història sota la denominació de Cid (de l'àrab andalusí *sīd*, que significa *senyor*) va néixer en una petita localitat a prop de Burgos, entre els anys 1043 i 1050, en el si d'una família de la petita noblesa molt propera a la cort castellana. El jove Rodrigo Díaz de Vivar va ser armat cavaller l'any 1060 de la mà del príncep Sanç, de qui esdevindria alferes³¹ en convertir-se en Sanç II el Fort, rei de Castella, l'any 1065. Les intrigues palatines derivades de l'herència de Ferran I el Gran van implicar directament a Díaz de Vivar en els enfrontaments protagonitzats pel seu senyor amb els seus dos germans: primer, amb Garcia I, rei de Galícia, l'any 1071; després, amb Alfons VI el Brau, rei de Lleó, l'any 1072. Arran de la mort del rei Sanç a mans d'un noble lleonès i el retorn d'Alfons VI com a sobirà de tots els territoris que havien pertanyut al seu pare, Rodrigo Díaz de Vivar, en qualitat encara d'alferes reial, va obligar el nou monarca a jurar sobre la Bíblia que res l'implicava en la mort del seu germà Sanç. Aquesta presa de jurament al seu sobirà per part de Díaz de Vivar, en el *Cantar de Mio Cid*, desencadenarà tots els esdeveniments i les desventures que marcaran el to dramàtic del poema. La historiografia actual, però, estableix una bona relació entre ambdós personatges, fet que es demostra amb les noces que el rei va propiciar entre Díaz de Vivar i Ximena Díaz, noble asturiana de sang reial, l'any 1074. Amb tot, el Cid va ser rellevat del càrrec d'alferes i, l'any 1079, va rebre la missió de cobrar les pàries³² als regnes de taifes del sud peninsular.

A finals de l'any 1080, una intriga a la cort de Castella va promoure el desterrament de Rodrigo Díaz de Vivar i els vassalls que en depenien. Segons estudis historiogràfics, diversos nobles fidels al rei Alfons van acusar el Cid d'apropiar-se d'una part dels tributs pagats pels sarraïns al Regne de Castella, tot aprofitant el càrrec de recaptador d'impostos. Díaz de Vivar, per ordre expressa del rei, va haver de sortir de les fronteres castellanoleoneses i es va refugiar a la taifa de Saragossa, sota la protecció del rei Iusuf al-Mu'tamin (1081-1085), al costat del qual va lluitar contra el rei musulmà de Lleida i els seus aliats: Berenguer Ramon II el Fratricida, comte de Barcelona, i Sanç Ramírez, rei de l'Aragó i de Navarra. L'àmplia victòria de Díaz de Vivar a la batalla d'Almenar, l'any 1082, li va valer una rebuda heroica a la ciutat de Saragossa i l'apel·latiu de Cid, a causa de les ovacions rebudes per part de la població musulmana de la ciutat de l'Ebre: *sīdī*, o sia, *mon senyor*. L'any 1086, però, Rodrigo Díaz de Vivar va abandonar la protecció de Iusuf al-Mu'tamin per tornar a servir el seu antic senyor, Alfons VI el Brau, assetjat pels exèrcits almoràvits que l'havien derrotat a la batalla de Sagrajas, a prop de Badajoz. El rei castellanoleonès va encomanar al Cid la protecció del llevant peninsular, on, ben aviat, Díaz de Vivar va convertir en feudataris diversos reis de taifes musulmanes. El retard en el setge de la ciutat d'Aledo (Múrcia), l'any 1089, va tornar a capgirar la situació i va provocar un segon desterrament de Díaz de Vivar per part del rei Alfons, que el va desposseir també de les hisendes amb què havia comprat el seu retorn a les files cristianes.

Arran d'aquest segon desterrament, Rodrigo Díaz de Vivar va prendre la determinació de no sotmetre's a cap més autoritat i va continuar la seva tasca reconqueridora per

31.- Aquest càrrec obligava a Díaz de Vivar a assumir el comandament de la milícia reial.

32.- Impostos amb què els governants musulmans compraven la pau i la protecció dels regnes cristians del nord d'Al-Àndalus.

compte propi. A partir de l'any 1090, sense el patrocini de cap monarca cristià ni musulmà, el Cid va començar a atacar els territoris de Dènia, Sagunt i València, important ciutat costanera de la qual s'apoderà l'any 1094. Segons els historiadors, tots els reis de taifes del llevant peninsular (tret de Saragossa) pagaven tributs al cavaller Rodrigo Díaz de Vivar, de manera que podia mantenir un exèrcit privat per prosseguir amb les seves maniobres militars i refermar la seva hegemonia sobre un amplíssim territori mediterrani i interior. A partir d'aquest any 1094, Rodrigo Díaz de Vivar va passar a ser conegut com a príncep Rodrigo o Mio Cid³³ (especialment, entre els musulmans).

Les invasions dels almoràvits van marcar els darrers anys del Cid, establert a la ciutat de València i aliat amb els cristians Pere I, rei de l'Aragó i de Pamplona, i Ramon Berenguer III el Gran, comte de Barcelona, a qui va lliurar una de les seves filles en matrimoni. Les pressions d'aquesta nova onada conqueridora, comandada per Iusuf ibn Tashfin, van excedir les possibilitats de l'aliança cristiana aplegada a l'entorn dels regnes de Castella i Lleó, Navarra, l'Aragó, Pamplona i el comtat de Barcelona, a més de la València de Díaz de Vivar. L'any 1097, els almoràvits van endinsar-se en territori valencià i, cinc anys després, la ciutat del Cid havia caigut sense remei. El totpoderós Cid havia mort poc abans, el 10 de juliol de 1099,³⁴ de malaltia, deixant el seu particular principat en mans de la seva dona, Ximena Díaz, i dels seus aliats més propers, Alfons VI i Ramon Berenguer III, que no van poder fer res per frenar l'avanç islàmic.

El *Cantar de Mio Cid*, cançó de gesta o periodisme de guerra

El professor Martí de Riquer és totalment contrari a denominar poema la cançó de gesta versificada a l'entorn de la figura mítica de Rodrigo Díaz de Vivar, ja que «suggereix més una composició en cultes versos llatins que una gesta».³⁵ El medievalista català considera el *Cantar de Mio Cid* com un prototipus de les cançons de gesta que, des de principis del segle XII (i encara abans), circulaven per tot Europa, com és el cas de *La cançó de Roland*. Aquests textos, difosos pels joglars arreu de les corts, fires i mercats de la cristiandat, «informarien al poble sobre guerres i combats»,³⁶ de manera que es pot considerar que «una determinada zona de l'epopeia romànica va néixer com a reportatge».³⁷ Amb tot, el manuscrit més antic d'aquesta cançó de gesta castellana es defineix com a *llibre*.

La Biblioteca Nacional de Madrid compta, entre les seves joies documentals, amb el primer manuscrit conservat del *Cantar de Mio Cid*, de setanta-quatre folis i tres mil set-cents trenta versos, una còpia del segle XIV de l'original redactat l'any 1207 per un tal Per

33.– El possessiu castellà *mio* provindria del fet que Díaz de Vivar, en aquell moment, gaudia de la sobirania d'un gran nombre de fortaleses, ciutats i places del llevant de la península Ibèrica, de manera que els musulmans que hi residien el tenien com a senyor feudal i l'anomenaven *meu sidi*.

34.– Les seves restes mortals van ser dipositades, a principis del segle XX, a la catedral de Burgos.

35.– M. de Riquer, «Pròleg», a *Cantar de Mio Cid*, Madrid, Espasa Calpe, 2002 (1976), col.l. «Austral», núm. 20, p. 13.

36.– M. de Riquer, *Op. cit.*, p. 26.

37.– M. de Riquer, *Op. cit.*, p. 26.

Abbat.³⁸ La descripció del manuscrit, segons Martí de Riquer, correspon a la d'un petit volum apte per ser transportat i consultat amb la màxima facilitat possible, això és, un document especialment confeccionat per exercir l'ofici de joglar. La datació del contingut del manuscrit, però, no és tan evident com la del mateix manuscrit, ja que seria lògic pensar que les cançons de gesta a l'entorn de la figura del Cid van néixer abans d'aquesta versió escrita. La datació oficial del *Cantar de Mio Cid* el situa en aquell any 1207, però és més que probable que, encara en vida de Rodrigo Díaz de Vivar, els joglars componguessin cançons de major o menor extensió per explicar als cristians del nord les gestes que un cavaller estava realitzant al sud: els setges, les batalles, les intrigues de palau, etc. La versió del *Cantar de Mio Cid* de Per Abbat, tenint en compte això, podria ser una fusió de tota una col·lecció de fragments menors que recollien episodis diversos de la vida del Cid, talment com un Homer medieval que coneixia les històries i cançons de gesta populars, les reunia i, servint-se d'una habilitat potser apresada en un centre religiós, les plasmava sobre el manuscrit per difondre-les entre els joglars, professionals que haurien de cantar-les o recitar-les arreu dels dominis cristians. És significatiu, en aquest sentit, el fet que La cançó de Roland ja s'hagués estès pels territoris hispànics quan el Cid encara era un cavaller cristià sota les ordres del rei de Castella: si el poble castellà, el lleonès, el català, l'aragonès, el gal·lec i el navarrès ja coneixien el que era una *cançó de gesta* (i els seus joglars ja les interpretaven), és fàcil pensar que podrien haver traslladat la mateixa tècnica compositiva a un tema que els era propi o, si més no, proper. Tot plegat pren més sentit si tenim en compte que, des de molt jove, encara al servei del rei Sanç II el Fort, Rodrigo Díaz de Vivar ja s'havia creat una imatge d'heroi i cavaller invencible, una popularitat, que ben aviat traspassaria fronteres, tant cap a les regions d'Al-Àndalus com cap als altres regnes i comtats cristians de la península Ibèrica.

Comparant el *Cantar de Mio Cid* amb *La cançó de Roland*, Martí de Riquer destaca la versemblança del primer en contrast amb la fantasia abocada en la segona, sobretot per la proximitat espacial i temporal que la cançó de gesta del Cid tenia respecte als fets històrics que volia relatar. Martí de Riquer diu, en aquest sentit, que «el *Cantar del Cid* tal com avui el coneixem, que es difonia poc més d'un segle després de la mort de l'heroi, que fa transcórrer l'acció en les mateixes terres per on el cantaran els joglars, no pot inventar-se ni la història ni la geografia»,³⁹ mentre que a *La cançó de Roland*, difosa tres segles després dels fets que narra i en terres del nord de França, «la llunyania i l'antiguitat l'autoritzen a descriure una Espanya fantàstica, amb una geografia irreal i inexacta i uns esdeveniments totalment oposats a la veritat històrica».⁴⁰ Aquestes afirmacions segueixen les de Menén-

38.- Algú que responia a aquest nom (Pedro Abad) o bé un *abat* anomenat Pere. Els estudiosos de la matèria encara discuteixen el paper d'aquest personatge en la difusió del *Cantar de Mio Cid*, especialment en la qüestió de l'autoria. Mentre que alguns consideren que Per Abbat va ser tan sols un *copista* més d'una cançó de gesta amb més d'un segle d'antiguitat, d'altres el consideren l'*autor*, com a mínim, de la versió que avui dia conservem de l'obra (basant-se en la forma tradicional, però aportant-hi fragments de creació pròpia).

39.- M. de Riquer, *Op. cit.*, p. 29.

40.- M. de Riquer, *Op. cit.*, p. 26. Martí de Riquer posa exemples referents al nom dels personatges, especialment els sarraïns, que en *La cançó de Roland* són totalment irrealment, mentre que en el *Cantar de Mio Cid* són del tot corrents: «Els moros del *Cantar del Cid* [...] són tal com eren els que tot espanyol dels segles XI, XII i XIII estava acostumat a veure i fins i tot a tractar quotidianament [...]. La riallada del públic espanyol hagués estat ben sorollosa si un joglar li hagués parlat d'un moro anomenat Falsaró adorant l'ídol de Mahoma o d'Apol·lo, o si li hagués assegurat que Sara-

dez Pidal, que destacava de l'èpica espanyola (tant de l'obra que ens ocupa com del *Romançer*) la seva historicitat. Una altra de les diferències clau que distancia el *Cantar de Mio Cid* de *La cançó de Roland* és el personatge central: «El Cid apareix com un personatge virtuós, caracteritzat per la mesura —això és, l'equanimitat, la prudència, el bon sentit. No és, tal com succeeix tant en l'èpica francesa com en un altre poema èpic castellà a l'entorn del Cid, les *Mocedades de Rodrigo*, un personatge èpic definit per la ferotgia guerrera, la rebel·lia insolent i la superba altivesa, sinó un personatge la prudència i la sensatesa del qual són el pilar de la seva grandesa».⁴¹

gossa es troba dalt d'una muntanya, tal com afirma el vers 6 de *La cançó de Roland*». M. de Riquer, *Op. cit.*, p. 30.

41.- J. C. Conde, «Introducció», a *Cantar de Mio Cid*, Madrid, Espasa Calpe, 2002 (1976), col·l. «Austral», núm. 20, p. 62.

